

آکادمی علوم ملی آذربایجان
انستیتوی خاورشناسی
بنام آکادمیسین ض.م. بنیاداف

پایتخت فرهنگی آذربایجان

شوشا

باکو - 2022

ISBN: 978-9952-556-42-1

پایتخت فرهنگی آذربایجان شوشا. باکو، 2022

انستیتوی خاورشناسی بنام آکادمیسین ض.م. بنیاداف، © 2022

پایتخت فرهنگی آذربایجان - شوشا

شوشا تاج قره باغ، پایتخت فرهنگی آذربایجان، شهری تاریخی است که در خودش دوران باستان و معاصر احتوا میکند. شهر شوشا با تاریخ کهن و باشکوه خود در سراسر قرن ها شاهد حوادث پیچیده ای بوده و قهرمانانه با مهاجمان بیگانه مبارزه کرده است .

تأسیس خانات قره باغ و اعلام شوشا به عنوان پایتخت آن با نام پناهعلی خان (۱۷۴۸-۱۷۶۳) مرتبط است. پناهعلی خان، متعلق به یکی از طایفه های قدیمی قره باغ طایفه جوانشیر، ایل ساریجالی، خانات قره باغ را در سال ۱۷۴۸ تأسیس کرده بود.

خانات تازه تأسیس شده قره باغ در اوایل پایتخت استواری نداشت. از این رو پناهعلی خان تصمیم گرفت تا قلعه ای با دفاع قوی برای پایتخت بسازد. در زمان سلطنت پناهعلی خان قلعه بیات اولین قلعه ساخته شده در قلمرو خانات قره باغ شد. [9,126] این قلعه به مدت پنج سال پایتخت خانات قره باغ بود. [9,128] ولی موقعیت قلعه بیات از نظر استراتژیک موفقیت آمیز نبود. بدین ترتیب به دستور پناهعلی خان ساختمان پایتخت-قلعه ای جدید با موقعیت مساعدتر یعنی قلعه شاهبولاق (در نزدیکی چشمه شاهبولاق نزد آغدام) آغاز شد و ساختمان آن در سال ۱۷۵۱-۱۷۵۲ به پایان رسید. قلعه قدیمی به دستور خان ویران شد. پناهعلی خان توی قلعه نوساز خانه ها، ساختمان ها، مساجد، حمام های سنگی و بازارها را بنا کرد. [3,81] با این حال، قلعه شاهبولاق نیز در مدت چند سال پایتخت خانات مستقل قره باغ شد. برای جلوگیری از حملات بی شمار به خانات قره باغ، پناهعلی خان مجبور شد پایتخت-قلعه ای جدیدی بسازد که از نظر استراتژیک قوی تر و در برابر حملات دشمن مقاوم تر باشد. خان که مجلس مشورتی تشکیل داد خطاب به اشراف گفت: "ما باید چنان قلعه ای جاویدان و تزلزل ناپذیری در کوهستان،

در مکانی محکم و صعب العبور بسازیم که دشمن قوی هم نتواند آن را محاصره کند. یک طرف قلعه باید همیشه در کوه به روی مردم باز باشد و حتی یک لحظه ای ارتباط ما با ولسوالی ها قطع نشود". ۱۳۰۰-۱۶۰۰ متر بالاتر از سطح دریای آذربایجان فلات کوهستانی صعب العبور که سکونتگاه باستانی شوشا در آن قرار داشت، با تمام این مقتضیات به طور کامل مطابقت داشت. بدین ترتیب ساختمان اقامتگاه جدید خان های قره باغ در شوشا، سکونتگاه باستانی آذربایجانی ها، آغاز شد. شهر-قلعه ای جدید در نخستین سال های خود به نام بانی آن «پناه آباد» [4,11] نام گرفت و بعداً این مکان به نام باستانی "شوشا" تغییر نام داد و پایتخت دائمی خانان قره باغ شد.

شکی نیست که کلمه شوشا متعلق به زبان ترکی آذربایجانی است. این نام مربوط به شکل زمین منطقه ای است که شهر در آن ساخته شده است و در زبان ترکی باستان به معنای "فلات"، "صخره متورم" است. جالب است که این شهر در بین مردم به "شیشه" نیز معروف است و در تعدادی از آثار ادبی به این شکل توصیف شده است. [7,22]

شکل زمین منطقه ای که شهر در آن ساخته شده است تأثیر زیادی به ساختمانی و معماری آن به عنوان یک دژ داشته است . منطقه ای که برای ساختمان شهر شوشا در نظر گرفته شده بود از اهمیت نظامی-استراتژیک بالایی برخوردار بود . به این قلعه

که از سه طرف توسط صخره های شیب دار بلند احاطه شده بود، فقط از سمت شمال شرقی توسط یک مسیر باریک که چندان مناسب نبود، می شد بالا رفت. مورخ میرزا یوسف قره باغی می گوید: "پناه خان شهر شوشا را در یک روز خوش بنا نهاد. اطراف شهر را حصارهای مستحکم و صخره های شیب دار طبیعی از سمت جنوب غربی، شمال شرقی و همچنین از غرب و جنوب احاطه کرده بود که برای عابران پیاده و دیگران غیرقابل دسترس بود. برای ساختمان دیوار اندازه قسمت جنوبی شهر و بعضی قسمت های شرقی را گرفتند. روستاییان، توسط بزرگان ایل سران ایالات و ایلها با همدیگر دیواری به ارتفاع پنج وجب و عرض دو وجب ساختند. از آنجایی که با سنگ و آهک مستحکم شده بود، نه شلیک توپ و نه چیز دیگری از این دیوار عبور نمی کرد. در دیوار چهار دروازه باز کردند. دروازه ضلع شمال شرقی "دروازه روستای شوشا" نام دارد. دو دروازه بین شمال و غرب است. یکی از آنها "دروازه ایروان" و دیگری "دروازه گنجه" یا "دروازه چیلبرد" نام دارد. دروازه چهارم تخریب شد و اکنون دیواری به جای آن ساخته شده است. فعلاً شهر دارای سه دروازه است. [8,23]

نویسنده فرانسوی ژان گورین در رمان تاریخی خود "خواجه شاه" که در باره زندگی و فعالیت آقا محمدشاه قاجار است، اطلاعات بسیار جالبی از استحکامات تدافعی شوشا می دهد. مؤلف می نویسد: "شوشا در زمان آقا محمدخان قاجار شهری کوچک و زیبا بود که ارتفاع حصار محکم آن در همه جهات شهر برابر بود. در حصار مکان‌هایی وجود داشت که می‌توان سنگ، آب داغ یا سرب مذاب را روی سر کسانی که به قلعه حمله می‌کردند، ریخت". [4,130]

دیوارهای قلعه ساخته شده در زمان پناهعلی خان چندان محکم نبود. تهدید حملات دائمی خان را مجبور کرد که دیوارهای قلعه را به سرعت و در مدت کوتاهی بسازد. پس از به قدرت رسیدن وارثش ابراهیم خلیل خان، دیوارهای قلعه شوشا را بازسازی کرد. [9,162]

ابراهیم خلیل خان توجه ویژه ای به کیفیت و استحکام دستگاه های دفاعی خانات داشت و متخصصان سطح بالا را به کار ساختمانی جلب کرده بود. او از تبریز، اردبیل و شهرهای دیگر اوستاهایی را آورد تا شوشا را بر اساس سنت های معماری کهن آذربایجان بسازند.

زمانی که قلعه شوشا ساخته شد، هیچ دژی درونی، خاصی برای خانات ها، وجود نداشت. پناهعلی خان به خاطر حمله های قریب الوقوع دشمن، مجبور شد قلعه درونی را با ملکه ها که با قلعه های کوچک شباهت داشتند، در بخش های راحت تر شهر جایگزین کند.

میرمهدی خزانی مورخ قره باغ در مورد عمارتی که توسط ابراهیم پسر پناهعلی خان ساخته شده می نویسد: "ابراهیم خان باز هم بریک تپه ای عمارتی برابر خانه خود ساخت تا موقع

آمدن دشمن به دژ، بتواند جاهای لازم را محافظت کند".

[10,231]

از نظر ظاهر و ساختار، این بناها بر یکدیگر شباهت داشتند که همگی توسط دیوارهای قلعه با برج هایی در گوشه و کنار آن احاطه شده بودند.

ساختمان قلعه اندرونی شوشا به دوره ابراهیم خلیل خان بازمی گردد. در دوران سلطنت او، یک قلعه داخلی که تمام اصول معماری لازم رعایت شده بود، بر روی تپه ای بلند در نزدیکی دروازه های گنجه ساخته شد. مورخ م. بهارلی می نویسد که بعد از به حاکمیت آمدن ابراهیم خلیل خان در محلی به نام "خزینه گالاسی (قلعه گنج) در میان دو صخره، پناهگاهی- قصری هفت یا هشت اتاقه ای بنا کرد تا امنیت خود و خانواده و ملکش را هنگام حمله دشمن تأمین کند. در داخل قلعه یک دیوان خانه، دو امارت بزرگ و ساختمان های فرعی ساخته شده است. این قلعه که در راه باریک که به قلعه شوشا می برد، ساخته شده، با برج ها و دیوارهای نیمدایره ای احاطه شده است. برخلاف ساختمان های ساخته شده در دوران سلطنت پناهعلی خان، ساختمان های ساخته شده زمان ابراهیم خلیل خان مستقیماً توسط

استحکامات تدافعی احاطه نشده بودند. وجود دیوارهای دفاعی متعلق به دژ داخلی، نیاز به احاطه هر امارت را با دیوارهای مجزای دژ بی نیاز می کرد. [7,33-34]

در آن زمان حتی در اطراف منطقه های بزرگ با استحکامات تدافعی قوی و به ویژه در جاده های مهم استراتژیک منتهی به این منطقه ها، استحکامات تدافعی اضافی مانند قلعه های کوچک و برج های دیده بانی ساخته شد. نیروهای امنیتی مستقر در این ساختمان ها از ضربات اولیه دشمن جلوگیری می کردند و در عین حال خبر خطر حمله را به مردم می دادند. به این منظور روی دو

ساحل گارگارچای در خانات قره باغ دو قلعه ای اسکران ساخته شده بود. این قلعه ها قبل از هر چیز برای جلوگیری از حملات دشمن از طرف جلگه به شوشا ساخته شده بود. قلعه های سمت راست رودخانه شامل دیواری دوتایی به طول ۲۵۰ متر بود. دیوار قلعه که از سنگ رودخانه ساخته شده بود، ۲ متر عرض و در بعضی جاها ۹ متر ارتفاع داشت. قلعه های اسکران موقعیت بسیار مطلوبی داشتند. بدین ترتیب، چون سواحل گارگارچای بسیار مرتفع و شیب دار بود، دشمن بدون تصرف این قلعه ها نمی توانست تا شوشا پیشروی کند. راه دشمنی که باید از میان حوضه رودخانه حرکت می کرد، با دو برج ساخته شده در اینجا قطع شد. [7,40]

میرزا جمال مورخ قره باغ می نویسد: "هر دو قلعه اسکران در سال ۱۲۰۳ (۱۷۸۸-۱۷۸۹) تاریخ مسلمانان در سه جنگل قلعه شوشا در جای بین دو کوهی که گارگارچای از آنجا عبور کرده است، ساخته شده است."

اگر در زمان جنگ در این قلعه ها تعداد کمی پیاده نظامی باشد، دشمن نمی تواند از آن بگذرد و به قلعه شوشا برود". [9,162]

خان های قره باغ به ساخت و ساز کاخ ها و ملک ها در شوشا توجه زیادی داشتند. از اطلاعاتی که مورخان قره باغ ارائه کرده اند، روشن می شود که هم پناهعلی خان و هم ابراهیم خلیل خان شش قصر و عمارت برای خود و فرزندان شان در شوشا ساخته اند. دو تا از این کاخ ها - کاخ های پناهعلی خان و گارابویوک خانم، تا به امروز باقی مانده است. از کتیبه سردر ورودی آخرین کاخ مشخص می شود که این کاخ در سال ۱۷۶۸ میلادی یعنی در زمان ابراهیم خلیل خان ساخته شده است. کاخ های خان ساخته شده در شوشا به دلیل اندازه، شکل و اصالت سبک معماری مورد توجه قرار گرفتند. آنها اغلب دارای پنجره های شیشه ای بودند، از سنگ های تراشیده ساخته می شدند و با درهای چوبی تزئین شده با نقش های کنده کاری شده تکمیل می شدند. ۴ نفر متخصص چوب - نجار، خراط و درودگر که در شهر فعالیت می کردند، به ساخت در و پنجره کاخ ها و درست کردن سقف و تخته پوشی مشغول بودند. کاخ ها معمولاً با دیوارهای بلند با درهای دوتایی احاطه شده بودند. [7,113-114]

تاریخ پرورش محله ها در شوشا در نیمه دوم قرن هجدهم - آغاز قرن نوزدهم، واقعاً تاریخ تأسیس و توسعه شهر را بطور

روشن منعکس می کند. آشاقی محله ، قدیم ترین محله شهر، در زمان سلطنت پناهعلی خان ساخته شده بود. بعدها مطابق شکل زمین شهر، این محله که "آشاقی محله" (محله پایین) نام داشت، در نخستین دوره ایجاد خود "تبریزلی" نامیده می شد و تا زمان انحلال خانات قره باغ به این نام شهرت داشت.

محله دوم شوشا که بعدها "یوخاری محله" (محله بالا) نام داشت، در زمان ابراهیم خلیل خان ساخته شده بود. بر خلاف موقعیت محله اول که برای شهرسازی مناسب بود، منطقه ای که محله دوم ساخته شده چندان کاربردی نبود. این منطقه که در دامن تپه واقع شده بود، دارای جنگل های انبوه بود که تمیز کردن قلمرو را برای فراهم کردن فضایی برای ساختمان خانه های آینده ضروری می کرد. به عبارت دیگر، در صورت نیاز، منطقه از جنگل پاکسازی شد و محله ها جایگزین آن شدند. در حدود سالهای ۱۷۶۳-۱۸۰۶ هشت محله کوچک جدید در شوشا ساخته شده بود. آن محله ها خانلیق، ساتلی، کوچارلی، مامایی، خُجَا مَرجانلی، دَمیرچی، همامگاباقی، تازه نام داشتند. ساختن سومین محله بزرگ به نام "گازانچالی" در ناحیه کوهستانی شهر

در سال ۱۸۰۶ پس از اشغال خانات قره باغ توسط روسیه آغاز شد و در طول قرن نوزدهم ادامه یافت.

این منطقه دوازده محله کوچک داشت و پرجمعیت ترین محله شوشا بود. در این قسمت از شهر محله های چیلُرد، دَره، باغلار و دیگر محله های کوچک واقع بودند. [7,113-114]

سیاحان و دانشمندان انگلیسی، ج.موریه و ر. بورتز نظرات ارزشمندی را در مورد قدمت شوشا بیان کردند. به نظر ج.موریه شوشا حتی قبل از میلادی سکونتگاه انسانی بوده است. ر.بورتز می نویسد: "شوشا مانند شهرهای اروپایی، دارای ساختمان های سنگی، خیابان های عریض پوشیده با سنگریزه ها، بقایای حمام های زیبایی که حمام های روم باستان یادآور می کردند، بود که این همه چیز در هیچ جای دیگر قفقاز یافت نمی شد. [2,36]

بناها و عمارت های ساخته شده در شوشا مطابق سنت های معماری شرقی ساخته شده بود. بالکن تمام ساختمان ها رو به قبله است. عمارت قارابویوک خانم، عمارت حاجی داداش، عمارت حاجی قولی، ملک میر محسن نوّاب، ملک نجفقلی آقا، ملک جبّار قاریاقدی اوغلو، ملک زهرا ببایوف ها و ملک های صدها بیک، آقا، روحانیون زیور شوشا بود. و تجار زینت شوشا بودند.

عمارت های پناهعلی خان، ابراهیم خلیل خان، مهرعلی بیگ، مهدیقلی خان، خورشیدبانو ناتوان و همچنین عمارت دیوانخانه، خاطره تاریخی فراموش نشدنی و محو نشدنی خانات قره باغ هستند. [1,277; 5,21]

در شوشا، مانند سایر شهرهای آذربایجان، توجه زیادی به ساختمان مساجد کردند. طبق اطلاعات ارائه شده توسط مورخان قره باغ، میرزا جمال و م. بهارلی، اولین مسجد در زمان سلطنت پناهعلی خان از نی ساخته شده بود و بعداً ابراهیم خلیل خان در سال ۱۱۸۲ هجری (۶۹/۱۷۶۸ میلادی) در همین جا مسجد جدیدی بنام جمعه مسجدی از سنگ و گچ ساخت. [3,113] در قرن نوزدهم سه مسجد جمعه مسجدی دیگر در شوشا ساخته شد. آخرین چهارمین جمعه مسجدی در سال ۱۸۸۳ به هزینه گوهر آقا توسط کربلایی صفی خان قره باغی ساخته شده بود. بنابر برخی اطلاعات این مسجد بر بنیاد مسجد دیگری ساخته شده است که به احتمال زیاد مسجدی ساخته ابراهیم خلیل خان بوده است. این مسجد که بیشتر به نام مسجد گوهر آقا معروف است، تا زمان اشغال توسط ارمنه در سال ۱۹۹۲ وضعیت خوبی داشت. هنرمند برجسته میر محسن نواب نیز در تزیین این مسجد که

دارای دو نمازخانه بزرگ، مناره و چندین اُتاق در طبقه دوم است، مشارکت داشته است. این مسجد نیز مانند دیگر بناهای معماری شوشا در جریان اشغال ارمنه در سال ۱۹۹۲ ویران و غیر قابل استفاده شد. [7,118]

مسجد آشاقی گوهر آقا در بین مساجد شوشا جای ویژه ای را بر خود اختصاص داده است. این مسجد که به عنوان مسجد جمعه بوده است در سال های ۱۸۷۴-۱۸۷۵ توسط معمار کربلایی صفی خان قره باغی بازسازی شده بود. در مسجد مدرسه ای هم فعالیت می کرد. در نیمه دوم قرن نوزدهم تعداد کل مساجد شوشا به ۱۶ مسجد رسید. سه تای از آنها به عنوان مسجد جمعه و بقیه به عنوان مسجد محله ای فعالیت می کردند. مساجد محله ای بر اساس تعداد مردم هر خیابان ساخته شده بود. این مساجد معمولاً در برجسته‌ترین نقاط میدان‌های محله قرار داشتند، از نظر ظاهری بسیار ساده و یادآور خانه‌های مسکونی بودند. اما ساختار داخلی این مساجد تمام الزامات برگزاری مراسم دینی را داشتند. در میان مساجد محله ای مسجد محله چوخور از نظر سبک معماری، ساخت و وسعت متفاوت بود. در پیش مسجد در آتشگاه مقدس آن (شوشیان به آن "ساقاخانا" می گویند) در ماه محرم یا

زمان مراسم دینی دیگر به مردم چای، گلاب و شربت شیرین پخش می شد. مسجد حضرت عباس که در قسمت بالای شوشا ساخته شده بود، نیز زیارتگاه اهالی محلی و مردم منطقه های اطراف بوده است. [5,23]

مسجد سائلی که در سال ۱۸۸۲ توسط معمار کربلایی صفی خان ساخته شده بود، در میان مساجد محله ای شوشا جای خاصی داشت. فضای داخلی این مسجد که دارای مناره باشکوه تری بود، با کلماتی از قرآن تزیین شده بود. [11,79]

خورشیدبانو ناتوان دختر خان در حل مشکل آب شوشا خدمات ارزنده ای داشت. در سال ۱۸۷۱ به هزینه او آب با لوله های سفالی از کوه خلفعلی واقع در هفت کیلومتری از شوشا به شهر کشیده شد و دو چشمه بزرگ ساخته شد. یکی از این چشمه ها به نام "خان قیزی بولاقی" (چشمه دختر خان) از ۱۲ چشمه و حوضی هشت ضلعی تشکیل شده و در مقابل خانه خورشیدبانو ناتوان ساخته شده بود. چشمه دوم به نام "شور بولاق" (چشمه شور) در نزدیکی دروازه گنجه شهر ساخته شده و با نقوش ملی از ترکیب اصلی تزیین شده بود. در سال ۱۸۹۶ دومین خط لوله آب به شوشا کشیده شد. این خط لوله علاوه بر تامین نیازهای آب

آشامیدنی مردم شهر، به ساختن حوض های سنگی، چشمه ها و حمام های جدید در بیش از ۲۰ خیابان و همچنین سبزتر شدن شهر کمک کرده است. [7,114-115]

کاروانسراها در میان آثار معماری شوشا از جاهای ویژه ای برخوردار بودند. از اطلاعات بهارلی بر می آید که ساختن نخستین کاروانسراها در اینجا مصادف با تشکیل اولین سکونتگاه - محله تبریزی بوده است. در این دوره اوغورلو بیک، حاجی امیراصلان بیک، حاجی حسین بیک و دیگران که از ثروتمندان شوشا بودند، در مکان هایی به نام آشاقی بازار و میدان، کاروانسراهایی ساختند و به بهره برداری رساندند. این کاروانسراها یکی از بناهای اصلی مجموعه ساختمان های بازار شوشا به شمار می رفت. ساختمان کاروانسرا در شوشا بعدها ادامه یافت. در پایان قرن نوزدهم، ده کاروانسرا در اینجا فعالیت می کرد.

شوشا علاوه بر اینکه مرکز اداری قره باغ بود، مرکز مهم اقتصادی نیز به شمار می رفت. از آنجایی که شرایط طبیعی و جغرافیایی شهر برای کشاورزی مساعد نبود، تجارت و صنایع دستی شغل اصلی مردم ساکن در این شهر بود. تأسیسات عمده

تجارت و صنایع دستی در مناطق موسوم به "آشاقی بازار" (بازار پایین) و "میدان" متمرکز بود که در شهر نقش بسزایی داشت. بهارلی می نویسد که در آشاقی بازار (بازار پایین) علاوه بر مغازه ها و کارخانه های صنعتگران فراوان، چندین کاروانسرا و حمام ساخته و مورد استفاده داده شده بود. در شوشا به مرکز خرید سرپوشیده و خیابان اصلی شهر که از محل "بازارباشی" تا "شیطان بازار" امتداد داشت "رستابازار" می گفتند. ظاهر منحصر به فرد مرکز خرید شوشا با میدان بزرگ بازار در مجاورت بزرگراه آن تکمیل شد. میدان اصلی شهر به نام "میدان" شامل معابد و مغازه ها، دکان های یک طبقه ای، کاروانسرای دو طبقه و مسجد جمعه زیبا با دو مناره کنار خیابان راستابازار بود. در آغاز قرن بیستم، ۱۴۶۴ مغازه در شهر ثبت شده بود که همراه با بازارها، گردش بازاریگانی سالانه ۶ میلیون روبل داشتند. [12]

شوشا از نیمه دوم قرن نوزدهم مرکز اصلی صنایع دستی و تجارت آذربایجان شد. شوشا یکی از مجلل ترین شهرهای قفقاز به شمار می رفت. صدای تجار و صنعتگران قره باغ نه تنها از قفقاز و خاورمیانه، بلکه از کشورهای دیگر دنیا نیز شنیده می

شد. این شهر باشکوه به دلیل طبیعت، صنایع دستی و روابط تجاری خود در ردیف بسیاری از شهرهای پیشرفت کرده قرار داشته بود.

شوشا یکی از بزرگترین مراکز هنری آذربایجان بود. در این شهر توسعه روابط تجاری، گسترش رشته های مختلف هنری شهرت خود را به جا های دور رواج زیادی پیدا کرد. در نیمه دوم قرن هجدهم، شوشا، شهری با اهمیت تاریخی، فرهنگی و استراتژیک آذربایجان، با فرش، ابریشم، پارچه و چینی خود به بازارهای جهانی راه یافت و از این رو شهرت زیادی به دست آورد. صنعتگران شوشا انواع مختلفی از صنایع دستی را هم

برای رفع نیاز داخلی و هم برای صادرات به سایر خانات آذربایجان و کشورهای خارجی تولید می کردند. در آغاز قرن نوزدهم در شوشا بیش از ۵۰ صنعتگر فعالیت می کردند.

در این دوره در شوشا همراه با انواع صنایع دستی، بافندگی و قالی بافی رواج داشتند. سطح بالای توسعه پنبه کاری در خانات قره باغ شرایط مساعدتری را برای تولید انواع پارچه های پنبه ای ایجاد کرد. در اواخر قرن هجدهم در شوشا و منطقه های اطراف آن حدود هزار دستگاه بافندگی برای تولید پارچه های نخی وجود داشت. پارچه های پنبه ای تولید شده نه تنها نیازهای مردم محلی را برآورده می کرد، بلکه به روسیه و ایران نیز صادر می شد.

شوشا همچنین یکی از مراکز مهم تولید فرش در آذربایجان بود. انواع فرش های شوسا متعلق به مکتب قالی بافی قره باغ می باشد جای مهمی در هنرهای تجسمی آذربایجان دارد. فرش های بافته شده درمالیبیلی، توق، داشبولاق و روستاها دیگری داخل و اطراف شوشا، اکنون در بسیاری از موزه های جهان به عنوان آثار هنری منحصر به فرد نگهداری می شوند. فرش های شوشا به دلیل رنگهای گوناگون، تنوع نقش و نگار و فنون

بافندگی با فرش هایی که در سایر مناطق قره باغ بافته می شد متفاوت بود. کارکنان کمیته صنعتگران قفقاز که در سال ۱۹۰۸ به شوشا، مرکز اصلی قالی بافی قره باغ اعزام شده بودند، ۶۰۰ فرش متعلق به بیک ها و تجار محلی را تحقیق کردند و تنها ۲۰ نقوش مربوط به قالی های شوشا را شناسایی کردند. در اواخر قرن نوزدهم، افزایش تقاضای فرش های آذربایجان در بازارهای جهانی، باعث توسعه بیشتر قالی بافی در شوشا شد. در این دوره، سالانه در شهر محصولات فرشی به ارزش ۵۰ هزار روبل تولید شده بود. فرش های شوشا همچنین به دلیل کیفیت بالا شهرت داشتند. مکتب قالی بافی شوشا نه تنها در آذربایجان، بلکه در مناطق همجوار نیز تأثیر زیادی در توسعه قالی بافی داشت. شهر شوشا نقش بی بدیلی در پرورش سلیقه ی هنری در زمینه قالی بافی در سراسر قفقاز جنوبی داشت. ماهرترین قالیبافان زن که مسیر تولید فرش آینده را تعیین می کردند، در اینجا کار می کردند. با مرور زمان، توسعه بیشتر بافندگی، به ویژه قالی بافی، انگیزه ای قوی به توسعه رنگرزی داد. در اواخر قرن نوزدهم تعداد رنگرزی خانه های فعالیت کرده در شوشا، به هشت عدد

رسیده بود. در آغاز قرن بیستم، ظرفیت تولید سالانه رنگرزی

خانه های شوشا بیشتر شد و به ۶۹۵۰۰ روبل رسید. [7,86]

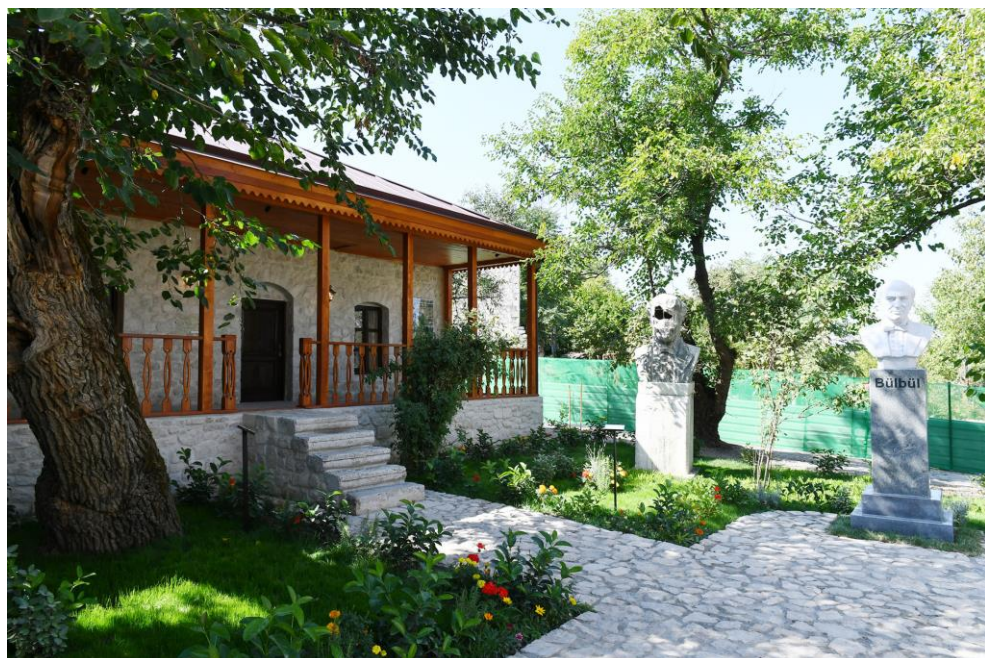
شوشا همچنین یکی از مراکز اصلی تولید جواهرات از سنگهای گرانبها در آذربایجان بود. تعداد زیادی از اشراف در اینجا تقاضای اصلی برای جواهرات را ایجاد کردند. در آغاز قرن نوزدهم ده جواهرساز در شوشا به رفع تقاضا در این زمینه مشغول بودند، اما در پایان قرن تعداد آنها به ۷۸ نفر رسید.

به طور کلی در قره باغ انواع جواهرات با استفاده از مس، طلا، نقره و قلع تولید می شد. انگشترها، دستبندها، گوشواره ها، دکمه ها و دیگر انواع جواهرات ساخته شده از فلزات گرانبها که در حین کاوش های باستان شناسی کشف شده بود، با ظرافت و زیبایی خود متمایز هستند.

تصادفی نیست که پناهعلی خان درست در شوشا ضرابخانه ای ساخت و سکه ای نقره به وزن یک مثقال به نام "پناه آبادی" ضرب کرد. بر یک روی سکه عبارت "پناه آباد" و روی دیگر آن عبارت "لا اله الا الله، محمد رسول الله" نوشته شده بود.

[8,23]

سکه های خانات قره باغ به صورت پناه آبادی، نیمی از پناه آبادی و سکه های کوچک مسی ضرب می شد. سکه ها در تمام خانات آذربایجان و در ایران همراه با سکه های دیگر استفاده می شد. پناه آبادی بارها در گنجینه های دورتر از مرزهای خانات کشف شده بود. این قابل اعتبار و ثبات بودن سکه و فعالیت فعال تجار قره باغ را ثابت می کند. ضرب سکه حتی پس از اینکه قره باغ بخشی از روسیه شد ادامه یافت و تنها در سال ۱۸۲۲، پس از الغای خانات، متوقف شد.

شوشا - مرکز فرهنگی بی بدیل آذربایجان

شهر شوشا از روز تأسیس خود به عنوان "گنجینه فرهنگی ملی آذربایجان"، "مهد موسیقی آذربایجان"، "کنسرواتوار قفقاز" به شهرت رسیده بود. نوازنده برجسته موسیقی ب.س. وینوگرادوف، درباره نقش شوشا در تاریخ فرهنگ موسیقی آذربایجان می نوشت: نوازندگان شوشا تاریخ موسیقی را در آذربایجان آفریدند و آن را نه تنها در سرزمین خود، بلکه در سایر کشورهای شرق نیز معروف کردند. صمد وورغون، شاعر بزرگ آذربایجان، نیز خاطرنشان کرد که شوشا نقش مهمی در

تاریخ فرهنگ آذربایجان داشته است. او نوشت: "تقریباً همه نوازندگان و خوانندگان معروف آذربایجان اهل شوشا هستند. تصادفی نیست که شوشا را "مهد موسیقی و شعر" می نامند". برجسته ترین نمایندگان مکتب خواننده آذربایجان خراط قولی، عبدالباقی زلال اف، حاجی هوسو، مشهدی محمد فرضعلی اف، جبار قاریاقدی اوغلو، کچچی اوغلو محمد، سید شوشینسکی، زلفو آدیگوزئل اف، خان شوشینسکی و دیگران در شوشا متولد و به عنوان یک خواننده بزرگ شدند. حاجی هوسو، یکی از برجسته ترین نمایندگان مکتب موسیقی شوشا در قرن نوزدهم، آغاز مرحله جدیدی در هنر ایفای گذاشت. میرزا صدیق اسعد اوغلو (صادیقجان)، مشهدی جمیل امیرسلان اوغلو امیراف (پدر آهنگساز معروف فکرت امیراف)، قربان پیریم اف نقش مهمی در رسیدن پیشرفت هنر ایفای موسیقی شوشا به سطح بالاتر داشتند. نمونه های تار بهبود شده توسط صادیقجان به طور گسترده در سراسر قفقاز جنوبی، آسیای مرکزی و داغستان استفاده شد. [7,101]

بلبل (۱۸۹۷-۱۹۶۱)، خواننده برجسته اپرا و ایفا کننده با استعداد ترانه های محلی، نیز فارغ التحصیل مکتب موسیقی شوشا است. عزیر حاجی بیلی (۱۹۴۸-۱۸۸۵) آهنگساز بزرگ آذربایجان نیز در شوشا به دنیا آمد و فعالیت موسیقی خود را در این شهر آغاز کرد. زندگی موسیقایی شوشا نقش تعیین کننده ای در خلق اولین اپرای کل شرق اپرای "لیلی و مجنون" این آهنگساز داشت.

شوشا که همه را با زیبایی شگفت‌انگیز خود بوجد می آورد، بسیاری از شاعران، نویسندگان و نمایشنامه‌نویسان برجسته را به ادبیات آذربایجان داده بود. ملا پناه واقف (۱۷۹۷-۱۷۱۷)، از

بنیانگذاران ادبیات رئالیستی آذربایجان، در شوشا زندگی و خلق کرد و با شعر جاودانه خود نقش مهمی در شکل‌گیری زبان ادبی معاصر آذربایجان ایفا کرد. غزلیات و دوبیتی‌های او شهرت فراوانی داشت. واقف همچنین یک دولتمرد برجسته، وزیر ابراهیم خلیل خان قره باغ بود. یکی دیگر از شاعران برجسته آذربایجانی، قاسم بیک ذاکر (۱۷۸۴-۱۸۵۴) در شوشا به دنیا آمد، اولین تحصیلات خود را در اینجا کسب کرد، در پایان عمر به شوشا بازگشت و در اینجا درگذشت. قاسم بیک ذاکر را یکی از پایه‌گذاران رئالیسم انتقادی و ژانر طنز در شعر آذربایجان می‌دانند.

شوشا همچنین با مجلس‌های ادبی شهرت داشت. در سال ۱۸۶۴ اینجا به رهبری حاجی عباس آگاهی "مجلس انس" تشکیل داده بود. این مجلس که سی شاعر را گرد هم می‌آورد، از سال ۱۸۷۲ در خانه خورشیدبانو ناتوان برگزار شده بود. دومین مجلسی که در سال ۱۸۷۰ در شوشا تشکیل شد "مجلسی فراموشان" نام داشت. رهبر این مجلس که تا اوایل قرن بیستم فعالیت داشت، عالم و تذکره‌نویس میر محسن نواب بود. در این مجالس شاعران شعرهای خود را می‌گفتند، مقام می‌خواندند و

مباحثی در زمینه فلسفه، تاریخ، منطق و نجوم مطرح می شد. زندگی و آثار سلیمان صانع آخونداف و یوسف وزیر چمن زمینی از نمایندگان برجسته ادبیات آذربایجان با شوشا پیوسته بود. یوسف وزیر چمن زمینی به عنوان یکی از پرکارترین نویسندگان شوشا شناخته می شود. رمان های "بیست سال زندگی من" و "دفتر یادداشت یک جوان" او شرح مفصلی از طبیعت بی نظیر، زندگی اجتماعی، آداب و سنن شوشا می دهد. آخرین رمان نویسنده "در خون" وقایع رخ داده در خانات قره باغ در نیمه دوم قرن هجدهم - اوایل قرن نوزدهم را منعکس می کند. [7,103]

شوشا زادگاه بسیاری از هنرمندان و استادان هنرهای کاربردی بود. زندگی و فعالیت شاعر، هنرمند و استاد گلدوزی هنری برجسته آذربایجان خورشیدبانو ناتوان (۱۸۳۰-۱۸۹۷) پیوندی ناگسستنی با شوشا دارد. نقاشی‌ها، مینیاتورها و آثار هنری کاربردی او اکنون نمایشگاه‌های موزه دولتی هنرهای زیبای آذربایجان را زینت می‌دهند.

میر محسن نواب (۱۸۳۳-۱۹۱۸) از شخصیت های برجسته شوشا به عنوان خطاط، هنرمند، شاعر و موسیقی شناس نامی زمان خود به شهرت رسید. در نقاشی های او مانند "پرتره

تیمورلنگ"، "گل ها" و "پرندگان" که اکنون در موزه دولتی هنرهای زیبای آذربایجان نگهداری می شوند، نشاط عمیقی وجود دارد. نقاشی ها و نقش های روی دیوار بنا های مختلف شوشا تا به امروز طراوت خود را از دست نداده است. نواب همچنین نمونه های منحصر به فردی از طراحی کتاب آذربایجان را خلق کرد.

شوشا همچنین به عنوان شهر موزه ها معروف بود. برخی از مرواریدهای هنری خلق شده توسط هنرمندان شوشا و استادان هنرهای کاربردی در موزه های مختلف این شهر به نمایش گذاشته شد. در گالری هنر شوشا که شامل ده سالن است، حدود ۲۰۰ اثر منحصر به فرد از هنرهای زیبا نگاه داشته اند. ذخیره طلای گالری متشکل از تصاویر میر محسن نواب در کتاب های او بود. بیش از ۳۰۰ فرش کمیاب در موزه فرش واقع در مجتمع مسکونی مهمانداروف ها در معرض نمایش گذاشته شده بود. علاوه بر این، موزه تاریخ، موزه هنرهای سنگی، موزه گیاهان دارویی، خانه موزه های عزیز حاجی بیک اف، خورشیدبانو ناتوان و میر محسن نواب در شوشا فعالیت می کردند. تمامی این

موزه ها توسط خرابکاران ارمنی اشغالگر شوشا در ماه مه
۱۹۹۲ ویران شد و نمایشگاه های آنها به یغما رفت. [7,108]

تصرف شوشا

قلعه شوشا از لحاظ تاریخی پایتخت خانات قره باغ آذربایجان بود. در آغاز قرن نوزدهم، ۱۴ مه سال ۱۸۰۵، ابراهیم خلیل خان قره باغ و ژنرال سیسیانوف، فرمانده کل نیروهای قفقاز روسیه، معاهده کورکچای ("تعهد وفاداری") را امضا کردند. [14] بنابراین، خانات قره باغ بخشی از روسیه شد و بلافاصله شروع به اسکان مجدد ارمنه در اینجا برای تقویت موقعیت تزارسم در قره باغ کرد. این واقعیت نشان می دهد که کوچانیدن ارمنه در قره باغ علیه توسط دولت روسیه با هدف

خاصی انجام شده است. تضمین زندگی تازه واردان ارمنی به صورت متراکم، هدف استراتژیک خاصی داشت.

بنابراین، روسیه تزاری فرصت های فراوانی برای ارمنیان در کل آذربایجان، از جمله منطقه قره باغ فراهم کرد. ارمنی ها به زودی مبارزه آشکاری را برای تحقق ایده "ارمنستان کبیر" آغاز کردند. یکی از قسمت های این ایده، تصرف قره باغ، ایروان، نخجوان و دیگر مناطق آذربایجان بود [13].

در اینجا تعداد آرامنه به صورت مکانیکی با اسکان مجدد افزایش یافت. تقویت اقتصادی آنها به موازات آن انجام شد. بنابراین، در نتیجه حمایت همه جانبه تزاریس، آرامنه توانستند در حیات اقتصادی قره باغ موقع خود را تقویت کنند. در ۷ ژوئیه سال ۱۹۲۳، ارمنیان مستقر در بخش کوهستانی منطقه قره باغ، تحت حمایت و با مشارکت مستقیم روسیه شوروی، وضع ولایت خودمختار قره باغ کوهستانی در ترکیب آذربایجان اعطا شد و در نتیجه، تقسیم اداری-ارضی آذربایجان به شدت نقض شد. با تصمیمی که در سال ۱۹۲۳ اتخاذ شد، مناطق شوشا، جوانشیر و قبادلی تقسیم شد و منطقه خودمختار قره باغ ایجاد شد. این رویداد نه تنها نقض تقسیم اداری - ارضی آذربایجان بود، بلکه دست آویزی برای ادعاهای ارضی آتی آرامنه علیه کشورمان بود و از آن زمان به بعد اصطلاح "قره باغ کوهستانی" مطرح شده بود. اگرچه در فرمان ایجاد خودمختاری آمده است که مرکز منطقه خانکندی است، اما اندکی بعد، در ۱۸ سپتامبر سال ۱۹۲۳، با تصمیم کمیته منطقه ای حزب قره باغ کوهستانی، نام خانکندی عوض شد و اسم جدید ستپاناکرت که به افتخار ستپان شاومیان که ماسک بولشویک پوشیده و رهبر نسل کشی آذربایجانی ها در ماه

مارس سال ۱۹۱۸ بود، داده شده بود. بدین ترتیب اساس تغییر نام اماکن تاریخی، مناطق، نواحی و روستاهای آذربایجان در قره باغ گذاشته شد [12].

در اواخر دهه ۸۰ و اوایل دهه ۹۰ با حمایت ریاست اتحاد جماهیر شوروی از ارمنه، حوادث پیچیده تر شد و جمهوری ارمنستان با سوق نیروهای نظامی به آذربایجان تهاجم آشکار را آغاز کرد. در اوایل سال ۱۹۹۲ نیروهای مسلح ارمنستان آخرین منطقه مسکونی آذربایجانیها در قره باغ را اشغال کردند. تاریخ ۸ ماه می سال ۱۹۹۲ با تصرف شهر شوشا، مرکز فرهنگی باستانی آذربایجان، تمام قره باغ توسط ارتش ارمنستان اشغال

شد. در نتیجه شهر شوشا با ۲۸۹ کیلومتر مربع مساحت، ۲۴ هزار نفر اهالی، یک شهر و ۳۰ روستا با نیروهای مسلح ارمنستان اشغال شد. در نبردهای شوشا ۱۹۵ نفر کشته، ۱۶۵ نفر مجروح و ۵۸ نفر مفقود شدند. در نبردهای شوشا ۱۹۵ نفر کشته، ۱۶۵ نفر مجروح و ۵۸ نفر مفقود شدند.

در نتیجه تهاجم نیروهای مسلح ارمنستان ۲۵ مکتب، ۳۱ کتابخانه، ۱۷ باشگاه، ۸ مرکز فرهنگ، ۴ مدرسه فنی، ۲ شعبه انستیتو، ۷ کودکانستان، ۴ سینما، ۵ پارک فرهنگی و تفریحی، ۲ آسایشگاه، مرکز توریستیک، ۲ هتل، شعبه موزه دولتی فرش آذربایجان، تئاتر دولتی شوشا، تلویزیون شوشا، کارخانه آلات موسیقی شرقی، گالری دولتی هنر، مدرسه بهداشت کودکان غارت، سوزانده و ویران شدند [2، 38].

علاوه بر این در شوشا قبل از اشغال بیش از ۱۷۰ بنای مسکونی و ۱۶۰ اثر فرهنگی و تاریخی داشت که از آثار معماری محسوب می‌شوند. از جمله مقبره‌های جعبه‌ای سنگی شوشا و شوشاکند که از آخرین آثار دوره برنز و اولین اثر دوره آهن محسوب می‌شوند، مجتمع غار شوشا، که محسوب دوره سنگ می‌شود، دیوارهای قلعه شوشا قرن هجدهم، دروازه گنجه،

کاخ و کتابخانه پناهعلی خان، برج و قلعه ابراهیم خلیل خان، کاخ و کاروانسرای خان، مدرسه و مقبره ملا پناه وقف، مدرسه مسجد یوخاری (مسجد بالا)، عمارت حاجیگول ها، کاروانسرای دو طبقه، مجتمع عمارت مهمانداروف ها، مساجد گوهر آقا، خوجه مرجانلی، حاجی عباس، مردینلی، ساعتلی، کوچرلی، خانه و چشمه خورشیدبانو ناتوان، خانه های عبدالرحیم بیک حقوردی اف، حسن بیک زاکر، میر محسن نواب، سلیمان ثانی آخونداف، نجف بیک وزیراف، یوسف وزیر چمنزمینلی، خانه، مسجد و چشمه مامای بیک، خانه های بهبود اف ها، فرمز اف ها، زهریبیک اف، بهمن میرزا، موزه خانه ای عزیز حاجی بیلی، بلبل، خانه های تارزن صادقجان، بنای مکتب رئالنی، مکتب دختران، حمام شیرین سو، چشمه میدان، چشمه عیسی و دیگر نمونه هایی فرهنگ تاریخی توسط اشغالگران ارمنی غارت، تخریب و ویران شد.

آزادی شوشا از تصرف

ارتش آذربایجان تحت رهبری رئیس جمهور جمهوری آذربایجان، فرمانده کل نیروهای مسلح، الهام علی اف، از ۲۷ ماه سپتامبر سال ۲۰۲۰ عملیات ضد تهاجمی گسترده ای را در پاسخ به تجاوز نظامی ارمنستان برای آزاد کردن سرزمین های اشغال شده ما انجام شد. مردم ما کاملاً حول فرماندهی معظم کل قوا مظفر متحد شد. نبردهای آزادسازی هر وجب از خاک آذربایجان، ضربات کوبنده ارتش مقتدر ما بر دشمن و همچنین آزادسازی تعدادی از شهرها، مناطق مسکون مهم و همچنین

ارتفاعات استراتژیک در جهات مختلف، اعتماد به نفس زیادی در میان مردم ما ایجاد کرد.

در نتیجه ضد حمله گسترده و موفقیت آمیز ارتش آذربایجان در ۲۷ سپتامبر در قره باغ به رهبری رئیس جمهور آذربایجان، فرمانده کل نیروهای مسلح الهام علی اف، ۵ شهرستان، ۴ منطقه و ۲۸۶ روستا از اشغال آزاد شدند.

در ظرف ۴۴ روز شهرستان جبرائیل و ۹۰ روستای آن، شهرستان فضولی و ۵۳ روستای آن، شهرستان زنگیلان، قصبه های مینجیوان، آغبند، بارتاز و ۵۲ روستای آن، قصبه هادروت و ۳۵ روستای شهرستان خوجاوند، ۳ روستای شهرستان تارتار.

شهرستان قبادلی و ۴۱ روستای آن، ۹ روستای شهرستان خوجالی، شهر شوشا، ۳ روستای شهرستان لاجین و همچنین چندین ارتفاع استراتژیک در مسیر آغدره و موروداغ، بارتاز، سیغیرت، ارتفاعات شکوراتاز و ۵ ارتفاعات بی نام دیگر آزاد شده بودند.

تاریخ ۸ ماه نوامبر سال ۲۰۲۰ به عنوان روز باشکوه تاریخ ما نوشته شد. ارتش ما به رهبری الهام علی اف، فرمانده کل قوا، شهر شوشا، تاج قره باغ را که برای آذربایجان دارای اهمیت تاریخی، فرهنگی و استراتژیک است، آزاد کرد. این مهم

ترین رویداد تاریخی و یک پیروزی بزرگ نظامی در میان عملیات ضد تهاجمی موفق بود که در ۴۴ روز انجام شد.

ولی آزادسازی شوشا، قلعه ای تسخیر ناپذیر با شکل زمینی سخت، هنوز نه تنها آرامنه، بلکه کارشناسان نظامی سراسر جهان را شگفت زده می کند.

روزنامه فرانسوی لوموند گزارش داد که نیروهای ارمنی در نبردهای شوشا شکست خوردند. رسانه های روسیه نوشتند: "آیا کسی چنین جنگ، عشق به کشور و میهن را دیده است؟ گفتنش سخته! ارتش آذربایجان غرق در خون و عرق در جنگ بر دوش شهید به بالای کوه برخاست. نه مجروحین را از دست دادند و نه شهدا. آنها بدون توقف به شوشا رفتند ... " الکسی آرستویچ، کارشناس نظامی اوکراینی تاکید کرد که "آذربایجان شوشا را آزاد کرده است. با نبردهای پیاده، حمل مهمات، در مه، در هوای بد، با شکستن کوه ها. آنها بدون پهبادهای بدون سرنشین، تانک و توپخانه شهری را گرفتند." [15]

بازسازی شوشا

بلافاصله پس از آزادسازی شهر، فهرستی از خسارات وارده به میراث تاریخی و فرهنگی و طبیعت آن انجام و کار مرمت آغاز شد. آزادسازی شوشا و احیای شهر، جایگاه شایسته آن در فرهنگ آذربایجان بزرگترین آرزوی رهبر عظیم الشان بود.

الهام علی اف رئیس جمهوری آذربایجان تاریخ ۱۴ ماه ژانویه سال ۲۰۲۱ به شوشا سفر کرد و با اشاره به اینکه آخرین سفر وی به این شهر ۳۹ سال پیش، در موقع سفر تاریخی و فراموش نشدنی حیدر علی اف، رهبر ملی جمهوری

آذربایجان، بود، اظهار داشت که ارتش قهرمان آذربایجان با انجام یک عملیات نظامی بی نقص و با نمایش رشادت، دلاوری، قهرمانی، قدرت و روحیه ملی، شوشا را از دست اشغالگران آزاد کرد و پس از یک وقفه طولانی، پرچم آذربایجان در تاریخ ۱۷ نوامبر در شوشا به اهتزاز درآمد. الهام علی اف اظهار داشت: " ما به عنوان پیروز به اینجا آمدیم، پرچم را برافراشتیم، پرچم آذربایجان در تمام سرزمین های آزاد شده در اهتزاز است. ما با جنگ به اینجا رسیدیم. کسی این زمین ها را به ما نداد. مذاکرات بی فایده بود. دیدیم که باید با همت خود زمین هایمان را آزاد کنیم و این کار را کردیم." [17]

رئیس جمهور الهام علی اف در سفر خود به شوشا گفت که پس از آزادسازی شوشا از اشغال، روند بازسازی شهر و تمامی بناهای تاریخی آغاز گردید. در نتیجه اشغال اراضی آذربایجان توسط ارمنستان از جمله شوشا آثار تاریخی و فرهنگی ما ویران و موزه های خانه ای غارت شد. از جمله مجسمه های نیم تنه خورشیدبانو ناتوان، عزیز حاجی بیلی، بلبل در شوشا در میان آنها بود. این مجسمه های نیم تنه تیراندازی شده، شواهد خرابکاری ارمنه هستند. وی خاطرنشان ساخت که پس از احیای

تمامیت ارضی ما، مجسمه های نیم تنه بلبل، ناتوان و عزیز حاجی بیلی مجدداً در شوشا مستقر می شوند. این سخنان رئیس جمهور به واقعیت تبدیل شد. مجسمه های نیم تنه این نوابغ در شوشا مرمت شد و به جای قبلی آنها برقرار شد.

الهام علی اف رئیس جمهور جمهوری آذربایجان خاطرنشان کرد که با وجود تمام تلاش ها ارمنی ها موفق نشدند که شوشا را به عنوان یک شهر ارمنی به جهان معرفی کنند. آنها در مدت ۲۸ سال برای این تلاش زیاد کردند، اما شکست خوردند. اما شوشا بر خلاف این که توسط ارامنه ویران شد، خم نشد، اسیر نشد، حیثیت خود را از دست نداد و علیرغم تلاشهای برای ارمنی شدن، توانست روحیه آذربایجان را حفظ کند [18].

رئیس جمهور جمهوری آذربایجان با بیان اینکه شوشا به عنوان پایتخت فرهنگی کشور آذربایجان به یکی از زیباترین شهرهای جهان تبدیل خواهد شد، تصریح کرد: "در واقع همیشه همینطور بوده است. دشمن منفور تمام آثار تاریخی ما را ویران کرده است. اما ما بازسازی خواهیم کرد. ما به حالت واقعی آنها را برمی گردانیم. مردم آذربایجان برای همیشه در شوشا زندگی خواهند کرد! [16]"

فهرست منابع

1. Baharlı M. Əhvalati Qarabağ ,Qarabağnamələr. II kitab, Bakı, 1991.
2. Əhmədov E, Şuşa: Tarixi, siyasi, iqtisadi, strateji və mədəni əhəmiyyətə malik şəhər //Geo Strategiya //№ 3(09). Bakı, 2012.
3. Əlizadə Həsən İfxa, Şuşa şəhərinin tarixi, Qarabağnamələr. Üçüncü kitab, Bakı, 2006. .
4. Fəna Mirzə Rəhim , Tarixi-Cədidi- Garabağ , Qarabağnamələr. I I kitab,Bakı, 2006.
5. Hüseyinov Y., Şuşa şəhərinin tarixi, Bakı, 2013.
6. Jan Gevr. Xacə şah,Tarixi roman, Bakı,2012.
7. Mahmudov Y., Mustafayev C., Şuşa. Pənahabad, Bakı, 2012.
8. Qarabaği Mirzə Yusif, Tarixi – Şərif , Qarabağnamələr. I I kitab, Bakı, 2006
9. Qarabaği Mirzə Camal Cavanşir, Qarabağ tarixi, Qarabağnamələr, I kitab, Bakı, 2006.
- 10.Xəzani Mir Mehdi, Kitabə-tarixi-Qarabağ, Qarabağnamələr, I I kitab, Bakı, 2006.
- 11.Авалов Э. В. Архитектура города Шуши и проблемы сохранения его исторического облика, Баку, 1977.

12. Əhmədov E., <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2882/prezident-ilham-eliyevin-qetiyyetli-ve-prinsipial-movqeyi-susa-zeferinii-sertlendirdi.html>
13. <http://karabakh.az/news/613>
14. <https://files.preslib.az/site/karabakh/g11.pdf>
15. <https://ikisahil.az/post/182500-shushanin-ishgaldan-azad-edilmesi-herb-tarixinde-en-mukemmel-taktiki-doyushdur>
16. <https://president.az/az/articles/view/50184>
17. <https://president.az/az/articles/view/50226/print>
18. <https://president.az/az/articles/view/50399/print>
19. <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2882/prezident-ilham-eliyevin-qetiyyetli-ve-prinsipial-movqeyi-susa-zeferinii-sertlendirdi.html>

Rumpel MMC tərəfindən hazır
diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
200 tirajla çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Azadlıq pr., 139